

Frazém „mít toho po krk“

Srovnání českého frazému s vyjádřením stejného významu ve francouzštině

PAVLA KOCOURKOVÁ

Abstrakt: Hlavním tématem tohoto článku je český frazém „mít toho (až) po krk“. První část článku je věnována etymologii pojmenování krku v češtině a na to navazujícímu porovnání významů vybraných současných českých a francouzských výrazů označujících krk nebo jeho část. Tyto výrazy, které mají společný etymologický základ – konkrétní slovesný kořen indoevropského prajazyka, se ve svém dalším vývoji podstatně liší – s ohledem na svoji jazykovou rodinu, přesto se jejich dnešní významy v mnohém překrývají. Na tuto část navazuje pojednání o frazému „mít toho (až) po krk“ – o motivaci jeho vzniku, o jeho významu a především o srovnání významu tohoto frazému nejen s významy jiných podobných českých frazémů, zejména s jeho francouzskými ekvivalenty, a to včetně gest.

Clíčová slova: komparativní lingvistika, kognitivní lingvistika, vývoj pojmenování krku, motivace vzniku pojmenování, frazém „mít toho po krk“, etymologie frazému, význam frazému, čeština a francouzština

Abstract: The main subject of this article is the Czech fixed expression “mít toho (až) po krk”. The first part of the article is devoted to the etymology of the appellation of the neck in the Czech language compared with the meanings of several expressions from the Czech and French languages which are used as names for the neck or a part of the neck. These expressions have a common etymological basis – a concrete verb rooted in an Indo-European ancestral language. While their evolution differs a lot, with respect to their language family, nevertheless their actual meanings in the Czech and French languages of today have a lot in common. This part of the article is followed by a treatise about the fixed expression “mít toho (až) po krk” – about the motivation of its origin, about its meaning and also about the comparison of its meaning with the meanings of other similar Czech fixed expressions, but primarily about the comparison with its French equivalents including the gestures.

Key words: comparative linguistics, cognitive linguistics, etymology of the appellation of the neck, motivation of the origin of the appellation, fixed expression “mít toho po krk”, etymology of the fixed expression, Czech and French language

Frazém „mít toho po krk“

Každý jazyk odráží způsob života a myšlení svých uživatelů, je jimi podle potřeby obohacován a přetvářen a zároveň je jimi předáván z generace na generaci, a tím se stává jakousi společnou pamětí daného společenství, která

se neustále vyvíjí a roste směrem do budoucnosti, přičemž její kořeny sahají do dávné minulosti. Tato skutečnost činí z každého jazyka bohatý zdroj informací o jeho uživateli.

Karel Čapek vyjádřil myšlenku vztahu mezi jazykem a jeho uživateli těmito slovy: „Nenajdete, myslím, nic konkrétnějšího ani obecnějšího než jazyk, čím byste vymezili tajemnou podstatu národa. [...] Vědomí nás všech myslí týmiž slovy. [...] Každé slovo představuje kousek vědomí miliónů lidí. Řeč je duše a vědomí národa“ (Čapek 1971: 178–180).

Zkoumání slovní zásoby se vedle nauky o slovní zásobě věnují i kognitivní a kulturně orientovaná lingvistika. Tato odvětví lingvistiky si kladou za cíl získat na základě zkoumání jazyka informace o tom, jakým způsobem vnímají okolní svět jeho uživatelé, jakým způsobem o světě uvažují, jak ho hodnotí apod.

Bohatým zdrojem informací pro tuto oblast výzkumu jsou frazémy a idiomy, tedy ustálená spojení, jejichž jednotlivé složky mají jen omezenou nebo dokonce žádnou schopnost nabývat stejného nebo velmi podobného významu ve spojení s jinými slovy v textu, a jsou tedy v daném významu a funkci omezeny právě na tuto jedinečnou kombinaci slov. Význam takových výrazů je sémanticky posunutý. Pokud se jedná o neobvyklé spojení slov po formální, výrazové stránce, hovoříme o frazému, v případě, že jsou slova ve výrazu spojena jedinečným způsobem z hlediska sémantického, funkčního, jedná se o idiom. (srov. Čermák–Hronek–Machač 2009b: 14)

V kognitivní lingvistice je zkoumání významu založeno „nejen na zkoumání vztahů vybraného slova či výrazu k jiným složkám jazykového systému, ale i na zkoumání zapojenosti tohoto slova či výrazu do konceptuálního systému představovaného daným jazykem, přičemž důraz je kladen především na sémantickou složku, tedy způsob, jakým se realizuje vztah slova (výrazu) a označované věci prostřednictvím pojmu“ (Vaňková a kol. 2005: 19).

V pojetí kognitivní lingvistiky se vše odvíjí od člověka a jeho tělesné zkušenosti s přirozeným světem, pozornost je ale věnována i kulturnímu kontextu a dalším specifikům společenství, jehož mateřský jazyk je zkoumán, protože i tyto faktory ovlivňují naše vnímání a prožívání světa. Kognitivní lingvistika ze svojí podstaty přesahuje do mnoha dalších oborů, např. psychologie, sociologie, antropologie a dalších, a využívá pro svůj výzkum různé metody.

Český a francouzský jazyk mají společný původ v indoevropském prajazyku, potom se však cesty jejich vývoje rozcházejí. Zatímco čeština patří do rodiny západoslovanských jazyků, jež se vydělila ze slovanské větve baltoslovanské jazykové skupiny, a jejím základem je tedy praslovanština, francouzština se řadí mezi západorománské, konkrétně oílské jazyky, jejichž základem je vulgární latina. Společný prazáklad, tedy indoevropský prajazyk, se rozštěpil pravděpodobně v období 3000–2500 př. n. l., přesto však v současné podobě obou jazyků stále ještě nacházíme otisky této společné, i když tak vzdálené minulosti.

Když se podíváme blíže na vývoj pojmenování krku, který je ústředním motivem celé řady českých frazémů, zjistíme, že bylo pro jeho označení v minulosti používáno více výrazů s různými významy. Pro přední část krku byl od baltoslovanského období užíván psl. výraz *gьrdlo, který později fungoval i ve významu *hrdlo*. V psl. období byl pravděpodobně vytvořen výraz *šija, kterého se užívalo pro označení zadní části krku. Vedle těchto slov se v určitém období psl. vývoje používal pro označení krku i výraz *griva, u něhož později došlo pravděpodobně k posunu významu na *okolí hrdla* a ještě později na *krk a obvod krku* (srov. *grivъna – náhrdelník) a odtud potom na *srst na krku zvířat* – hřívu tak, jak známe význam tohoto výrazu v mnoha slovanských jazycích dodnes (srov. Rejzek 2007: 60–61, 63).

Slovo *krk* vzniklo z psl. slova *kьrkъ, jehož základem je pravděpodobně ide. *ker-k- odvozené od slovesného kořene *(s)ker-. Ide. *(s)ker- s významem *kroutit, točit* je příbuzné prasl. *kьrčiti, ale i latinskému *circus* – *kruh* (v současné francouzštině *cercle*). Původní význam psl. slova *kьrkъ byl nejspíš *místo ohybu krku, okolí krčního obratle*, později však pravděpodobně došlo v centrální části slovanského regionu ke generalizaci významu na *krk* a v jiných částech slovanského území k posunu významu i na okolní části těla jako *záda, plec*. Kontinuanta psl. *kьrkъ se ve významu základního – anatomického – pojmenování krku (lat. *collum*) dochovala u slovanských jazyků pouze v češtině a slovenštině. I další ide. jazyky ukazují na stejnou motivaci názvů krku, např. právě lat. *collum* (v současné francouzštině *cou*) je odvozeno od ide. slovesného kořene *k^wel- s významem *točit (se)*. Pojmenování krku tedy v různých (i neslovanských) ide. jazycích nesla význam jakéhosi *kroutiče, otáčče* (srov. Rejzek 2007: 61–62).

Za zmínku jistě stojí skutečnost, že za základ výše zmíněného psl. výrazu *gьrdlopovažují lingvisté slovesný kořen ide. prajazyka *g^wer-, který nesl význam *hltnat, polykat*, tedy stejný kořen, který je uváděn jako základ francouzského výrazu *gorge*. Psl. slovo *gьrdlo je pravděpodobně pokračováním ide. výrazu *gьrtlo, který označoval *to, co slouží k polykání, k hltnání*. Psl. výraz *gьrdlo označující již v baltoslovanském období *přední část krku* je dochován ve všech slovanských jazycích, ovšem nabývá v nich různých významů, a to od *jícnu, hltanu, chřtánu, otvoru do pece* nebo *ústí nádoby až k rokli, zřídlu* nebo např. *soutěsce s bystřinou* (srov. Rejzek 2007: 60).

V současné češtině se dochovalo slovo „*hrdlo*“, které označuje *vnitřní část krku* (mít stažené hrdlo, křičet z plna hrdla), ale také *přední část krku* (stisknout někomu hrdlo), a používá se i přeneseně ve významu *život* (potrestat na hrdle) či ve výrazech, kde je zřejmá vizuální motivace přenesení významu (hrdlo lahve). Francouzské slovo „*gorge*“ dnes označuje *přední část krku člověka* (prendre qn à la gorge – vzít koho pod krkem; mettre à qn le couteau sous la gorge – dát komu nůž na krk), ale také *vnitřní část krku* (j'ai mal à la gorge – bolí mě v krku, avoir la gorge serrée – mít stažené hrdlo), *hltan, hrtan* a používá

se i jako označení pro *chřtán*, *vole u ptáka* nebo pro *hluboké údolí se strmými skalnatými svahy - kaňon* (Gorges du Tarn, du Verdon).

Významy, kterých nabyly kontinuanty psl. výrazu *gъrdlove slovanských jazyčích, se tedy z velké části překrývají s významy francouzského slova gorge, jehož etymologie se sice váže ke stejnému základu (ide. slovesnému kořenu *g^wer-), další cesta jeho vývoje se ale od slovanských jazyků podstatně liší.

Slovo „krk“ je součástí mnoha českých frazémů, např. „jít někomu po krku“, „dát na to krk“, „mít něco nebo někoho na krku“, „mít něco nebo někoho z krku“ a spousty dalších. My jsme si pro naše srovnání vybrali často užívaný frazém „mít něčeho (až) po krk“.

Slovník české frazeologie a idiomatiky uvádí u hesla „mít toho/něčeho (až) po krk“, že se jedná o výrok pronesený člověkem „znechuceně, rozčileně vůči někomu druhému o činnosti často opakované, dělané bez zájmu, s nechutí nebo z donucení nebo o opakovaném nepřijemném nespravedlivém jednání třetího vůči němu“. Pro úplnost je toto vysvětlení doplněno výrazy „už mě to omrzelo“, „už se mi to znechutilo“, „už to nevydržím, nestrpím“ (srov. Čermák 2009: 406). V témže slovníku se v části věnované slovesným výrazům dozvídáme, že se frazému „mít něčeho/někoho (až) po krk“ užívá „v důsledku příliš dlouhého trvání nebo opakování nepřijemného, iritujícího chování, osočování, útoků, vyrušování apod. nebo tak se chovajícího druhého člověka nebo široce ve vztahu k čemukoliv iritujícímu“. Vysvětlení doplňují výrazy „být něčím/někým přesyčený, znechucený, navený a nebyt ochotný to/ho dál snášet“ (srov. Čermák-Hronek-Machač 2009a: 319). Podobné výrazy najdeme i v Internetovém slovníku současné češtiny: „být někým, něčím přesyčený, znechucený, navený, mít už někoho, něčeho dost“ (dostupné z <http://www.nechybujte.cz/slovník-soucasne-cestiny/>). Slovník spisovného jazyka českého vysvětluje frazém „mít něčeho až po krk“ výrazem „mít toho víc než dost“ (dostupné z <http://ssjc.ujc.cas.cz/>). Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost uvádí význam „mít něčeho/někoho přespříliš“ (Filipec a kol. 2005: 151).

Slovníky tedy uvádějí u frazému „mít něčeho/někoho (až) po krk“ význam přesyčenosti, dosažení nejvyšší únosné míry nasycenosti něčím nebo někým spojené s jednoznačně negativními pocity a přáním zbavit se tohoto stavu. Zamyslíme-li se nad motivací vzniku námi vybraného frazému, nabízí se možnost přenesení osobní tělesné zkušenosti uživatelů jazyka do slovní zásoby (pojetí kognitivní lingvistiky).

Ve frazému „mít něčeho/někoho (až) po krk“ se uplatňuje jedna z tzv. orientačních metafor (Lakoff-Johnson 2003: 16), a to prolínání vertikality a kvantity. Podle Ireny Vaňkové „o množství mluvíme a myslíme jako o místě na svislé ose, o zvětšování a zmenšování množství jako o pohybu na svislé ose. Vztah mezi vertikality a kvantitou je ve svém základu motivován zkušeností (vizuálním vjemem): jestliže se přilévá voda do nádoby, hladina stoupá, jestliže se přidává písek na hromadu, hromada se zvyšuje.“ (Vaňková a kol. 2005: 43).

V našem případě je svislou osou tělo člověka a pro vyjádření konkrétní míry je použito slova označujícího část těla – krk. Míra vyjádřená spojením „po krk“ nese význam *více než dost*.

Z anatomického hlediska je krk spojnicí mezi tělem a hlavou, na níž se nacházejí ústa a nos, orgány zodpovědné za přístup vzduchu nezbytného pro přežití. Bude-li tedy nadále obrazně stoupat hladina toho, čím jsme už přesyrceni, může dojít k zamezení přístupu vzduchu do našeho těla, což je stav neslučitelný se životem, míra „po krk“ tedy vyjadřuje překročení určité ještě „snesitelné/bezpečné“ meze (srov. výraz „mít toho víc než dost“) a zároveň potřebu daný stav změnit, protože více toho už nesneseme.

Předpoklad, že frazém „mít něčeho/někoho po krk“ vyjadřující nežádoucí, obtěžující stav, je motivován obrazně, podporuje i skutečnost, že krk je velmi snadno zranitelnou částí těla. Při deformaci jeho přední části hrozí udušení, na jeho zadní části se nachází tzv. vaz, jehož zranitelnost a zároveň závažnost jeho zranění známe např. z výrazů „zlomit si/někomu vaz.“ Z toho vyplývá, že přítomnost něčeho nebo někoho nelibého v oblasti krku pocítujeme jako nepříjemnou a snažíme se tohoto stavu vyvarovat, případně se z něj co nejrychleji dostat.

Míra „po krk“ označuje vždy význam *více než dost*, neznamená to ale, že samotný výraz „po krk“ vyjadřuje vždy negativní postoj. Zatímco frazém „mít toho po krk“ vždy vyjadřuje negativní postoj vůči něčemu či někomu (nemohu říci např. „mám toho po krk, ale vůbec mi to nevadí“), frazém „být v něčem po krk“ už negativní být nemusí (můžeme říci např. „jsem po krk v dluzích, ale vůbec mi to nevadí, stálo to za to“).

Ve francouzském jazyce odpovídá českému frazému „mít něčeho po krk“ nejlépe frazém „en avoir ras-le-bol“, případně „en avoir marre“. Jako jejich synonyma jsou francouzskými zdroji nejčastěji uváděny i frazémy „en avoir assez“ (mít toho dost), „en avoir jusque là“ (mít toho až sem, doprovází se gestem), „en avoir par-dessus la tête.“

Etymologie výrazu „en avoir ras le bol“, který se ve francouzštině objevil na konci 60. let, je velmi zajímavá. Klíčovým slovem výrazu je podstatné jméno „bol“, které označuje *nádobu*, zpravidla *šálek bez ucha* nebo *misku*, ale také *bolus* a v přeneseném významu i *štěstí* (fam. „avoir du bol“ – mít štěstí). Ve staré francouzštině se na základě metaforického přenesení významu nádoby začalo slova „bol“ užívat i jako vulgárního označení *zadnice* a *řitního otvoru*. Odtud se později přenesl význam i na pojmenování *štěstí* (srov. české vulg. „mít z prdele štěstí“).

Adjektivum „ras“ mělo od 12. století význam *naplněný takovým způsobem, že už nelze nic přidat*. Od začátku 16. století se ho užívá ve významu *velmi blízko čeho, na úrovni čeho* („à ras de“). S tímto významem je spojený výraz „à ras bord“ označující *naplněný až po okraj* (např. nádoba).

Výraz „ras le bol“ tedy vyvolává představu „nádoby“ naplněné až po okraj, tedy na maximální možnou hranici, přidáme-li ještě trošku, bude to ona pověstná poslední kapka, kvůli které nádoba přeteče. Z tohoto důvodu se nám frazém „en avoir ras le bol“ jeví jako nejhodnější ekvivalent českého frazému „mít toho po krk“.

Původně frazém „en avoir ras le bol“ odpovídal frazému „en avoir plein le cul“, který bychom doslovně přeložili jako *mít toho plnou řiť* (srov. české vulg. „mít toho až do prdele“), do češtiny se často překládá jako „mít toho plné zuby“. Později však došlo zřejmě k přenesení významu nádoby vedle zadnice i na hlavu, slovo „bol“ tedy označovalo obě části těla, a tím došlo jednak ke zmírnění původně vulgárního příznaku frazému „en avoir ras le bol“, jednak k jeho sblížení s frazémem „en avoir par-dessus la tête“, který je dnes uváděn jako jeho synonymum. Je třeba zmínit, že dnešní francouzština zná i vulgární frazém „en avoir ras le cul“, jímž se vrací k původnímu etymologickému základu výrazu „en avoir ras le bol“.

Zmíněný frazém „en avoir par-dessus la tête“ se nám ovšem jako synonymum jeví nepřesný, protože svým významem spíše odpovídá českému „mít toho nad hlavu“, nese v sobě především myšlenku nadbytku, přebytku něčeho, ovšem nikoli už zcela negativní postoj k něčemu nebo někomu tak, jako je tomu u frazému „mít něčeho po krk“ (stejně jako v češtině můžeme říci „mám práce nad hlavu, ale jsem za to rád“, ale nelze říci „mám práce po krk, ale jsem za to rád“). V českých překladových slovnících se jako překlad „en avoir par-dessus la tête“ uvádí oba české frazémy – „mít toho po krk“ i „mít toho nad hlavu“.

Pro úplnost srovnání je třeba zmínit, že výraz „en avoir ras le bol“ i „en avoir par-dessus la tête“ je doprovázen stejným gestem jako český frazém „mít toho nad hlavu“, tedy mávnutím ruky nad hlavou směrem zpředu dozadu, dlaň směřuje dolů. Chceme-li však dodat důrazu frazému „mít toho po krk“, zvedneme ruku na úroveň krku a vedeme vodorovný pohyb ruky před krkem zprava doleva nebo naopak, dlaň je otočená dolů, zápěstí se neprotáčí, jako bychom rukou ukazovali hladinu nepřijemnosti.

Zjistili jsme, že navzdory společnému indoevropskému prapůvodu obou jazyků a stejné slovtvorné motivaci některých pojmenování krku (zejména *krk-cou* a *hrdlo-gorge*), který je klíčovým slovem zvoleného českého frazému „mít něčeho / někoho po krk“, je ve francouzštině používán pro vyjádření stejného významu výraz s naprosto odlišnou (i když také obrazovou) motivací – „en avoir ras le bol“.

V obou jazycích najdeme několik dalších výrazů, které jsou s větší či menší přesností označovány ve slovnících jako synonyma zmíněných frazémů. Mezi těmito výrazy nacházíme i výraz „en avoir par-dessus la tête“, který významově odpovídá českému výrazu „mít toho nad hlavu“. Oba tyto frazémy jsou doprovázeny i stejným gestem, avšak jejich význam je oproti českému „mít toho po krk“ a francouzskému „en avoir ras le bol“ částečně odlišný.

Bibliografie:

- Boiste, P.C.V. (1843): *Dictionnaire universel de la langue française*. 11. vydání. Firmin-Didot frères, digitalizováno 1. 7. 2011 (dostupné z <https://books.google.cz/books?id=mLXdp-kDfubcC&pg=PA349&lpg=PA349&dq#v=onepage&q&f=false>)
- Čapek, K. (1971): Chvála řeči české, in: Čapek, K., *Marsyas, čili, Na okraj literatury*, Praha: Československý spisovatel, s. 178–182.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009a): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Sv. 3, Výrazy slovesné. 2. vydání. Praha: Leda.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009b): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Sv. 1, Přirovnání. 2. vydání. Praha: Leda.
- Čermák, F. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Sv. 4, Výrazy větné. Praha: Leda.
- Dubois, J. – Lagane, R. – Lerond, A. (2001): *Dictionnaire du français classique*. Paris: Larousse.
- Filipec, J. a kol. (2005): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 4. vydání. Praha: Academia.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (2003): *Metaphors We Live By*. London: University of Chicago press.
- Neumann, J. – Hořejší, V. (1992): *Velký francouzsko-český slovník*. Praha: Academia.
- Planelles, G. (2014): *Les 1001 expressions préférées des Français*. Paris: Les Éditions de l'Opportun.
- Rejzek, J. (2007): Motivace pojmenování krku ve slovanských jazycích, in: Šlédrová, J. (ed.), *Obraz světa v jazyce II*, Praha: Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, s. 59–64.
- Rey, A. – Chantreau S. (2003): *Dictionnaire des expressions et locutions*. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Vaňková, I. a kol. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.

Internetové zdroje:

- <http://ssjc.ujc.cas.cz/>
- <http://www.expressions-francaises.fr/>
- <http://www.chilton.com/paq/archive/PAQ-00-199.html>
- <http://www.languefrancaise.net/Bob/17354/>
- <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/>
- <http://www.nechybujte.cz/slovník-soucasne-cestiny/>
- <https://fr.wikipedia.org/>
- <https://fr.wiktionary.org/>